

УДК 37.091.4 Сухомлинський:[37.091.33-028.16:808.543]

СУХОМЛИНСЬКА Ольга Василівна –
доктор педагогічних наук, професор,
академік НАПН України, головний
науковий співробітник ДНПБ України
імені В. О. Сухомлинського
ORCID iD: 0000-0002-2033-285X
e-mail: 2991946@gmail.com

ТВОРЧИСТЬ СУХОМЛИНСЬКОГО ЯК ОБ'ЄКТ КРИТИКИ: ТОДІ І НИНІ

Цьогорічне відзначення 100-ліття від дня народження Сухомлинського сприяє тому, що до його спадщини звертається все більше і більше дослідників. Мимоволі його постать і доробок, з одного боку канонізуються, тим самим вивільняючись від критичного аналізу, а з іншого боку, навпаки, стають предметом різного роду критики.

Нині ми зосередимося на аналізі критики творів Сухомлинського і зробимо це з різних причин. Передусім тому, що, як свідчить історія, нові ідеї, підходи, як правило, викликають критику, адже нове зустрічає спротив. Критика тих чи інших ідей і положень окреслює опонентське коло і тим самим викристалізовує їх. Поняття про опонентське коло впровадив у психологічну науку М. Г. Ярошевський (1983) як один з факторів розвитку науки, що окреслює або називає тих осіб, які критично ставляться до висунутих нових ідей, вишукують слабкі місця, обґрунтовують свої позиції [20].

Для нас принципово важливо ввести це поняття і надалі застосовувати для аналізу предмета нашої розвідки, а саме – критики ідей Сухомлинського.

Ми поділяємо критичну літературу щодо ідей, висловлюваних педагогом, на два періоди: один – це прижиттєва критика, інший – це посмертна критика, або періоду «життя після смерті».

Як відомо, Сухомлинський заявив про себе у педагогічній науці в середині 1950-х років, коли його монографічні і педагогічні твори почали з'являтися у центральній (всесоюзній) пресі. Автор отримав багатомільйонну аудиторію, яка в післясталінський період під час відлиги, започаткованої Хрущовим, «почалася з намірів осягнути сутність людини. Для того, щоб набути ці знання, потрібно задіяти певну категорію аналізу, а саме суб'єктивність (subjectivity), яка передбачає не всеохопні однозначні відповіді, а погляд більш калейдоскопічний», який і породив потяг до творчості й автономії [12]. Ці процеси безпосередньо торкнулися і освітнього простору, і в першу чергу загальноосвітньої

школи, яка була піддана докорінному реформуванню.

Це те тло, на якому розгорталася науково-практична діяльність Сухомлинського. Його перша ж книга, яка вийшла у Москві у видавництві АПН РРФСР в 1965 році, хоча й отримала декілька (чотири) позитивних офіційних відгуки, разом з тим була насторожено зустрінута академічною і науковою спільнотою [15]. По-перше, зверненням до теми – книга носила назву «Воспитание коллективизма у школьников», і це тоді, коли вважалося, що це Макаренківська тема і, якщо звертатися до неї, то лише посилаючись на його ідеї.

Книга Сухомлинського була піддана критиці дружиною Макаренка – Галиною Стахіївною Салько (1898-1962). У нашому домашньому архіві зберігається примірник цієї книги з критичними помітками олівцем Галини Стахіївни. Вона переглянула чотири перших розділи і відзначила безпосередній вплив Макаренка на міркування Сухомлинського, який при цьому «робить вигляд, що ніякого Макаренка немає на світі». Разом з тим підкреслила і прокоментувала думки, де автор полемізує з Макаренком. Коли думки цих двох педагогів не співпадають, вона критикує Сухомлинського, який «не зрозумів Макаренка» або ж «висмикнув декілька слів з тексту»: це стосувалося такого твердження Сухомлинського: «А.С. Макаренко вказував, що в практиці виховної роботи зустрічається ще мало хорошо організованих загальношкільних колективів» через наміри «усамітнитися від загального колективу в межах окремих класних інтересів» [15, с. 18]. Сухомлинський же вважав причиною не «усамітнення», а «відсутність хороших первинних колективів у більшості класів». Не отримала підтримки Салько і позиція Сухомлинського щодо шляхів пробудження у школярів інтересу до навчання: «інтерес – це почуття, а почуття можливо пробудити лише почуттями» [15, с. 47], на що рецензентка зазначає: «не думаю, що АС з цим би погодився».

На жаль, Галина Стахіївна переглянула лише 50 сторінок цієї книги, але кожна з них має підкреслення і ремарки. Власне, критика

Сухомлинського, пов'язана з іменем Макаренка, широко розгорнулася пізніше, але, вважаю, її початок лежить саме в середині 1950-років.

Відзначимо, що Сухомлинський ввійшов у педагогічну науку як популяризатор досвіду організації навчально-виховної роботи Павлівської середньої школи. Тому назви монографічних праць виходили з уточненнями у дужках, які чітко вказували на опис роботи сільської середньої школи, її педагогічного колективу, навчально-виховної роботи. Він і сприймався спочатку як популяризатор досвіду роботи однієї школи, причому сільської. Цим підкреслювалося, що описуване має обмежений ареал розповсюдження, замкнене на селі і певним чином не придатне для широкого поширення. Така оцінка була, хоча й публічно не висловлена, але характерна і для пізнішого критичного оцінювання доробку Сухомлинського.

Як видається, у перших працях Сухомлинського переважала типowo радянська лексика і стилістика, прийнята на той час офіційною педагогікою, яка була запозичена з партійних документів різного рівня. Його творча натура виривалася з офіційно-бюрократичної стилістики викладу, підсиленого вимогами відомого на той час фахівця з питань виховання Миколи Болдирева, який здійснював загальну редакцію перших творів Сухомлинського, що виходили у видавництві АПН РРФСР. Недарма в примітках Скалько знаходимо і такий запис: «...я чую мову Болдирева».

Але Сухомлинський потроху виходить з-під парасольки поширювача передового педагогічного досвіду, бо тяжіє до більш широких узагальнень, до теоретизування, до абстрагування, відштовхуючись, звичайно, від практики, але уже не лише своєї, а й більш масштабної.

Але такий підхід Сухомлинського не сприймається московськими педагогами і прикладом того є обговорення книги «Формування комуністичних переконань у молодого покоління», що вийшла у видавництві Академії педагогічних наук РРФСР у 1961 році. Незважаючи на те, що Сухомлинський був ще зовсім молодим членом-кореспондентом (з 1957 р.), ця книга стала предметом обговорення на засіданні Президії АПН РРФСР в 1962 році, а також на річному зібранні Академії [10].

В обговоренні взяли участь офіційні представники академічної педагогічної науки. Оponentське коло складало як провідні фахівці в галузі педагогіки (М. К. Гончаров, О. М. Арсенєв, І. А. Каїров, Е. І. Монозон), так і практики (А. К. Бушля, О. С. Гуревич). Праця Сухомлинського в цілому отримала від

них негативну оцінку, хоча до позитивного було віднесено звернення автора до цієї тематики як актуальної, злободенної. Критикувалося «спрошене» розуміння автором важелів впливу на виховний процес, тобто проаналізованих Сухомлинським суб'єктивних і об'єктивних, стихійних й усвідомлених факторів. Оponentи зазначили, що автор передусім мав виокремити і наголосити на тому, що «Комуністична партія все більше й більше вносить елемент свідомості, виховну спрямованість в усі ці відносини» [10, с. 157]. Критикувалося також надання великої уваги формуванню моральних переконань у дітей і висловлені в зв'язку з цим ідеї про те, що моральні переконання є категорією, відмінною від світогляду.

Викликала нерозуміння й ідея Сухомлинського про те, що виховний процес має носити довготривкий характер, а не короткостроковий. Особливо заперечувалася переконаність автора в тому, що головна мета виховання – не «ким бути», а «яким бути», тобто, якою людиною. «Зараз, коли ми вирішуємо складні практичні питання підготовки учнів до життя, до виробничої праці... питання «ким бути» має велике педагогічне значення» [10, с. 158]. Ще більш категорично висловився М. К. Гончаров: «Протиставлення, що містяться в цій тезі: ким стати і яким стати, моральний бік праці і її реальний зміст, неприпустимі» [10, с. 158]. Лунали звинувачення у тому, що «перемога над собою» звучить «зовсім по-християнськи», що він «головний наголос робить на свідомість, пам'ять, совість і т.ін.» [10, с. 159].

Сухомлинський був присутній на обговоренні й у своєму виступі не погодився з багатьма зауваженнями й закидами – і щодо тривалості виховного процесу (його тривалість – «найважливіше у виховній роботі»), про важливість і необхідність врахування стихійного фактору у виховному процесі, бо діти бачать навкруги немало негативного. Він наполягав і відстоював думку про те, що радість не повинна даватися дитині в готовому вигляді: «коли вихователі долучають дітей до радості в готовому вигляді, то діти мало переживають радість творення, а саме в ній перш за все закладається радість творення» [10, с. 160].

Найцікавішими, на мій погляд, були підсумки обговорення, а насправді критики, у яких відзначалося, що в тогочасній педагогічній науці немає праць такого спрямування, і тому книгу Сухомлинського, незважаючи на критичні зауваження, «слід вважати певним кроком вперед. Обговорення книги носило б, звичайно, більш цікавий характер», якби критики могли послатися на

інші «більш сучасні дослідження у цій галузі», але їх не було [10, с. 160].

Ця критика книги Сухомлинського ще не виступала предметом розгляду науковців, але російськими вченими аналізувалася постать М. К. Гончарова, де зазначалося, що характерні риси тієї педагогіки, яку створював цей академік разом з однодумцями (перш за все з М. І. Болдиревим) – це перетворення науки в засіб коментування і реалізації партійних настанов, не досліджувала реального існуючої складності й протиріччя освітнього процесу [1].

Сухомлинський далеко не випадково висунув ідеї, які викликали критику, він задумувався над питаннями особистої відповідальності у досягненні високих людських ідеалів. У цій праці він підбирається до питання: що виступає рушієм у вихованні: соціальне (і стихійне, і передбачуване) чи внутрішні якості людини, і вирішує їх на користь останніх – в межах внутрішньої, особистої відповідальності, що оцінюється власною совістю.

В аналізованій праці ці ідеї були лише заявлені, отримали ж свій розвиток у наступних працях Сухомлинського. Як тенденції, вони були помічені не лише критиками – учасниками обговорення; у відгуках на цю працю, відзначається новизна постановки проблеми, «творчий розвиток марксистсько-ленінської етики» [5].

Нині, коли пройшло більше 50 років, 1960-ті роки, в які це все відбувалося, все більше асоціюються в суспільній свідомості з хоча обмеженою, але лібералізацією і демократизацією суспільного життя, а головне – із зверненням до людини, виділенням її як окремого суб'єкта життєдіяльності, творця своєї долі.

Ця тенденція проявилася у багатьох, якщо не у всіх сферах життя всього Радянського Союзу – в мистецтві, літературі, кіно, в науці, і в тому числі в освітній галузі, і через проголошену реформу школи, через висунення ідеї про творчий характер праці, а особливо через звернення до моральності як провідної характеристики людини.

Такі тенденції співпадали зі спрямованістю роздумів і міркувань Сухомлинського, який висунув на перше місце особистісний світ кожної дитини. Його затребуваність як автора в ці роки зростає, педагогічно-публіцистичні праці виходять у видавництвах «Молодая гвардия» («Верьте в человека»), «Молодь» («Людина неповторна», «Шлях до серця дитини»), «Знание» («Трудные судьбы»). З одного боку такі праці переконують багатьох, що він є просто публіцистом, а не науковцем, а з іншого – він продовжує торувати свій шлях у педагогіці,

випускаючи такі концептуальні книги як «Духовный мир школьника» (1961), «Нравственный идеал молодого поколения» (1963), «Воспитание личности в советской школе» (1965).

В ці ж роки Сухомлинський починає працювати над своєю головною книгою «Серце віддаю дітям», в 1965 році вже було написано перший варіант книги і почався складний і тернистий шлях до її виходу в світ, на якому автор зазнав немало критики.

В 2012 році побачило світ нове видання цієї книги, що означило повернення автентичного авторського рукопису, відбулося нове прочитання тексту, доповнене листуванням з редакціями видавництв, а також показано роботу автора над рукописом та висвітлена подальша доля книги [17].

Підготовча робота над цим виданням – рукописами, листуванням, різними опублікованими і не опублікованими джерелами довела, що в ці роки, як правило, критика відбувалася не публічно, а через рецензування рукописів, коли на етапі підготовки до друку книзі надавалася негативна рецензія, що зразу ж ставало перепорою для публікації, або ж частіше за все рецензентами висувалося багато критичних зауважень. Оформлені у вигляді редакторського висновку, вони не лише суттєво затримували вихід книги, а й невізнано її змінювали, вимивали своєрідність, і від задумки автора мало що залишалося.

Класичним прикладом такого підходу слугує книга Сухомлинського «Серце віддаю дітям», яка з самого початку задумувалася і реалізувалася як така, що мала вийти у двох країнах, у двох видавництвах – «Радянська школа» (УРСР) і «Volk und Wissen» (НДР). На відісланий Сухомлинським рукопис і з одного, і з другого видавництва були отримані критичні зауваження. І якщо німецьке видавництво зосередило свої критичні зауваження на тому, що в ситуації, коли школа НДР мала відмовитися від притаманної німецькій школі 20-30-х років ХХ століття теорії і практики вільного виховання й перейти до чіткої організації навчально-виховного процесу, думки Сухомлинського про «подолання сухості й перебільшення серйозності шкільного життя для дитини, можуть бути позитивними для радянської школи, яка, мабуть, забагато вимагає від маленької людини, то в НДР натомість це спричинило б повернення до старих форм, ... заварило б здійсненню прагнень наукової побудови навчального процесу в початковій школі, підвищенню науковості змісту освіти» [17, с. 493–494]. Це стосувалося відсутності у книзі чіткої програми для Школи радості, й

ролі вчителя, ідеї винесення уроків за межі класу – все це сприймалося як складові вільного виховання.

Редакторський висновок, підготовлений «Радянською школою», містив 14 зауважень, крім тих, які були висловлені окремими рецензентами. Вони торкалися переважно ідеологічних, партійно-класових складових тексту Сухомлинського, який, на їхню думку, далеко відійшов від загальноновизнаного канону радянської стилістики викладу педагогічного тексту. Авторіві закидалося, що він класову боротьбу «переважно вирішує в плані абстрактного гуманізму», що не формує «класової ненависті до імперіалістів, до неофашистів», у рукопису не згадується слово «партія», він не згадує жодної казки, пов'язаної з радянською дійсністю, не надає жодного прикладу про трудову діяльність радянських людей, про цікаві діла піонерів і таке інше. Читаємо таке зауваження: «Діти будували багато куренів, жили в печерах, ходили в походи... Але про курінь, у якому жив і працював В. І. Ленін, їм не розповідали» [17, с. 519]. Або ж «На Солом'яному бичку»... важко виховати почуття радянського патріотизму» [17, с. 524].

Зараз це звучить як гротеск; але тоді Сухомлинському було зовсім не до жартів, і лише завдяки тому, що книга в 1968 р. вийшла в НДР, вона мусила з'явитися в УРСР в 1969 році. Звичайно, Сухомлинський відреагував на критику, змушений був внести і маленький розділ про партію, і про піонерів, і про Леніна, але залишив недоторканою сутність книжки, її концептуальні ідеї і міркування. Нав'язані авторіві, вимушено включені до структури книги, насправді вони присвячені зовсім іншому. Наприклад, у розділі про Леніна йдеться про захист природи як розвиток почуття любові до рідної землі через природоохоронну діяльність – посадку дерев, заготовку насіння пшениці, знищення гусені в садах, полив деревця, турбота про живе, особливо рослин і тварин. І у цьому, підкреслює російський дослідник Андрій Русаков «парадокси» Сухомлинського: «Ось він бере у заголовок статей нав'язливі в зубах радянські моралізаторські кліше. А потім, ніяк інтонаційно не загострюючи розмову, нібито само собою зрозуміло, починає розмову про щось прямо протилежне, ніж загальноновизнано... Для Сухомлинського цілком прийнятна розмова, коли новий глибокий сенс вкладається в загальноновизнані казенні штампи; автор наче абсолютно лояльний і традиційний, він нічого не пропонує переробити, він «всього лише» обговорює те, як наповнити існуючі форми шкільного буття і свідомості новим змістом» [14].

Думаю, що дослідник з великою точністю відчув і розкрив специфіку викладу Сухомлинського, яка, на нашу думку, була спровокована великою мірою часом, в якому жив педагог, коли потрібно було чітко дотримуватися правил подачі педагогічних текстів.

Ще одним підтвердженням поширеної у радянські часи такої форми критики як редакторський висновок, є розлогий (20 сторінок) редакторський висновок видавництва «Просвещение» на книгу Сухомлинського «Павлівська середня школа» (вийшла в 1969 році). Власне, і ця критика знову ж таки, стосується ідеологічного і партійно-класового підходів. У ній зазначається, що в рукописі Сухомлинського мало йдеться про Леніна, програмні документи партії, спадщину Крупської і Макаренка; затушкована роль комсомольської і піонерської організацій як політичних організацій молоді; неправильно тлумачиться колективізм, а перевага надається особистості; моральне виховання розглядається як засіб соціалізації окремої особистості, що неприпустимо. Особливої критики зазнали думки автора про сутність морального виховання школярів: «питання моральності, моральних і культурних цінностей необхідно розглядати в дусі партійності і партійної принципності» [13].

«Серце віддаю дітям» і «Павлівська середня школа» вийшли в СРСР одночасно в 1969 році. Як бачимо, вони зазнали редакторської критики – широко розповсюдженій формі відкидання, заборони неугодних публікацій. І якщо «Павлівська середня школа» була написана більш звичною для педагогів мовою, то «Серце віддаю дітям» не сприймалося багатьма діячами освіти різного рангу. Сухомлинського поза очі звинувачували у «нагормному проповідництві», «позакласовій людяності», «підміні боротьби біблійною проповіддю», «антиколективізмі», «сентименталізмі», «самозакоханості», «яканні» і ін.» [6]. І це про книгу, яка видавалася 65 разів на 30 мовах світу, а якщо зараз рахувати, то значно більше. Вона 11 разів видавалася у тому ж таки видавництві «Радянська школа» і 7 разів – у Німеччині і отримала в 1973 р. Державну премію Української РСР в галузі науки і техніки [16].

Редакційна критика, що носила прихований характер, була, без сумніву, інспірована публічною критикою ідей педагога, яка по суті була кампанією по дискредитації ідей Сухомлинського, розпочатої у 1967 році. Особливо підкреслимо, що публічна критика не була характерною для радянської педагогічної науки, багато що залишилося прихованим. Тому цьому явищу

присвячена підготовлена мною книга «Педагогічні апокрифи. Етюди про В. О. Сухомлинського», в якій на 436 сторінках розкривається весь її драматичний перебіг. Розпочавшись у далекому 1967 році, ця критика сягнула сьогодні, велася не перериваючись більше, ніж 50 років [11].

Критика носила характер протистояння (чи, може, протиставлення) ідей Сухомлинського ідеям Макаренка, і в цілому увійшла в історію як критика Сухомлинським Макаренка, на захист якого піднялися багато педагогів – від академіків до учителів-практиків. Публічна критика Сухомлинського розпочалася в 1967 році під час публікації його праці «Етюди про комуністичне виховання», що друкувалася в журналі «Народное образование» з лютого по грудень 1967 року. Підкреслимо, що спочатку вона називалася «Етюди про виховання», про що свідчить лист В. Сухомлинського О. Бойму, заступнику головного редактора цього журналу [11, с. 25]. В «Етюдах» критики побачили заперечення виховних постулатів, що йшли від 1930-х років, були пов'язані з іменем Макаренка і надовго закріпилися в радянській педагогіці.

В чому ж полягала суть критики? Сухомлинський у цьому творі випукло і предметно означив свою виховну концепцію, яка мала на меті виховання людини більшою мірою для себе самої, а не для держави; розробку питань духовності і моральності як ключових для особистості через формування «культури потреб» і «культури бажань», «олюднення знань», ролі емоцій у навчально-виховному процесі, розгляд педагогічного процесу (та і власне педагогіки) як науки про цінності, включаючи сюди і єдність з живою природою; життя в умовах колективу, де кожен – особистість; переваги словесного впливу (впливу словом, авторитетом вчителя) над усіма іншими засобами й інші не менш важливі складові.

Все це суперечило тим підходом, які були закріплені в тогочасній педагогічній науці, яка широко використовувала ім'я Макаренка. До статей Сухомлинського уже давно придивлявся педагогічний істеблішмент (Л. Гордін, В. Кумарін, Б. Ліхачов та інші). Зокрема В. Кумарін, який тоді обіймав посаду помічника президента АПН СРСР, у доповідній «Про педагогічну концепцію В. О. Сухомлинського» зазначав: «Перегляд В. О. Сухомлинським головних положень радянської педагогіки, і серед них головних принципів теорії колективу...немарксистське трактування принципу свободи особистості приводить В. О. Сухомлинського до глибокого викривлення цілей комуністичного виховання. Виховним ідеалам партії, чітко визначеним в документах з'їздів і виступах партійних діячів

В. О. Сухомлинський протиставляє екзистенціалістичний ідеал особистості, цілком занурений у власне «наявне буття». Концепція, яку Сухомлинський проповідує в ряді друківаних органів, отримала досить широке розповсюдження серед учительства і являє собою реальну загрозу як сила, що повертає педагогічне мислення в бік буржуазної теорії виховання» [11, с. 400–401].

Ця критика не носила характеру протиставлення двох постатей в педагогіці – Макаренка і Сухомлинського, хоча ці прізвища – на забралах полемістів, але по суті це було протистояння двох концепцій, поглядів на організацію і функціонування педагогічного процесу – авторитарним, «людини для держави» і ліберальним, демократичним.

Критика не припинилася з відходом Сухомлинського у вічність – вона з великою інтенсивністю спалахнула знову на початку-середині 1990-років, коли можна було оприлюднити архіви. Вона продовжується і зараз, хоча й не так інтенсивно і гаряче [2].

Критика, дискусія, принесла Сухомлинському багато переживань, але, розгорнута у часі, надала можливість побачити його як носія нової парадигми. Розробляючи свою тему «справжньої людини», її розвитку, освіти і виховання в існуючих соціальних і політико-ідеологічних рамках, він проектував кардинальні зміни в її внутрішній сутності, індивідуальності і тим самим поставав нонконформістом, критиком системи під виглядом пошуків нових шляхів розвитку особистості.

Але ніхто не міг уявити собі в ті часи, що деякі безапеляційні критики з опонентського кола, і в першу чергу Борис Ліхачов, розпочавши критику статтею «Потрібна боротьба, а не проповідь», у якій таврував «абстрактний гуманізм» Сухомлинського, «підміну боротьби біблійною проповіддю» і стверджував, що «на зло і на правду потрібно виховувати не особистий, а класовий погляд», «людяності взагалі немає» [18], той же самий Ліхачов в середині 1990-х років писатиме про «віру в долю, Бога або Провидіння», про «ідеосферу», про те, що «дух же людський пов'яже душу духовністю, під впливом духа волі особистості організується життя індивіда у відповідності з вимогами духовності» [8]. Він навіть пішов далі, стверджуючи, що утворюється «лептонне», «енергетичне», електромагнітне, психофізіологічне й ідеальне інформаційне поле у самій людині і навколо неї [9]. Як то кажуть, коментарі тут зайві.

Наголосимо, що українська радянська педагогічна наука ніяк не проявилася у цій критиці, українські науковці вирішили, що краще промовчати, а учителі писали листи

підтримки Сухомлинського у всесоюзні видання, але вони залишалися без відповіді.

В незалежній Україні Сухомлинський спочатку сприймався як педагог, який в часи директивної знеособленої педагогіки одним з перших звернувся до народної педагогіки, рідного слова, рідної мови, власне в контексті ідей, які інтенсивно розроблялися українськими дослідниками. Позитивно оцінювалася і гуманістична спрямованість його творчого спадку.

Але з часом визначилися і критики Сухомлинського з боку радикально і пронаціонально налаштованих педагогів, які закидають йому «комуністичність» – віру в комуністичні ідеали, готовність працювати на благо соціалістичного суспільства, матеріалістичний світогляд тощо, але сприймають розкриті в його творчості загальнолюдські цінності, гуманізм, морально-етичні максими, правда, з деякими зауваженнями. В сучасній критичній літературі Сухомлинський виступає певним антиподом Григорія Ващенка, українського педагога в «екзилі», який був заборонений у СРСР, а в 1990-ті роки ввійшов у вітчизняний дослідницький і освітній простір через видання і перевидання його праць, впровадження курсів з вивчення творчої спадщини ідей в підготовку учителів, діяльність Всеукраїнського педагогічного товариства імені Григорія Ващенка.

Найбільш концентровано ця критика висловлена у праці О. Вишневського «Український виховний ідеал: національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики)», де порівнюються виховні ідеали трьох педагогів – Г. Ващенка (служіння Богу і Батьківщині), А. Макаренка (ідеал чекіста) і Сухомлинського (ідеал «порядного комуніста»). Щодо останнього, то відзначається і позитив (духовність, рідне слово, народна культура, морально-етичні цінності) [4].

Обравши трьох педагогів для аналізу, автор високо оцінює висунутий Григорієм Ващенком педагогічний ідеал, вкрай негативно Макаренківський, а Сухомлинський виступає у нього певною мірою компромісною фігурою, але з переважанням критичних наголосів, тобто належить до «деформацій».

Висновок Вишневського про те, що виховним ідеалом у Сухомлинського виступає «порядний комуніст» – це узагальнення автора, тому що таких формулювань у текстах педагога не знаходимо. Натомість виховний ідеал Сухомлинський пов'язує з борцями за ідеали, людьми ідеї, які боролися за справедливість, свободу, повагу і гідність проти насилля і тиранії, і серед таких ідеалів у нього античні герої, і герої народного епосу, і

герої кровопролитних битв, і трудівники, що працюють на землі, і звичайно ж герої, що боролися за ідеали комунізму не лише у нас в країні, а й ті, які боролися за свої ідеали в далеких країнах. Підтвердженням такого розуміння Сухомлинським виховного ідеалу є наведені нами у цій статті критичні редакторські висновки на його рукописи [7].

Щоправда, додамо, що О. Вишневський переглядає час від часу свою критику Сухомлинського. Так, у 2016 році він зазначає: «Події останнього часу виявили деякі додаткові підстави до перегляду наших звичних поглядів... Так, ми ховали голову в пісок, не наважувалися вказувати пальцем на нашого ворога та відкидали будь-яку думку про ненависть до нього. А Макаренка та В. Сухомлинського, які вказували на роль ненависті до ворога, ми обминали та закликали до прихильного трактування наших «воріженьків»... Сьогодні нарешті доходимо висновку, що «бути ідейно вихованим – це означає віддано любити і непримиренно ненавидіти. Злиття любові до Вітчизни з ненавистю до її ворогів, ... це і є гармонія високої моральної культури» (В. Сухомлинський, «Як виховати справжню людину»)» [4].

Нині, в зв'язку з відзначенням 100-річчя від дня народження педагога, спостерігається підвищення уваги і до його постаті, і до доробку. Він все більше присутній у соціальних мережах, де прихильники Сухомлинського розширюють інформацію про нього (Г. Ключек, О. Міхно, Державна науково-педагогічна бібліотека України), разом з тим інтенсифікуються і ті дописувачі, які сприймають Сухомлинського як суто радянського педагога, не заглиблюючись у аналіз його праць. І оскільки в Україні праці педагога майже не перевидувалися, то під критику потрапляє його художня спадщина, яка нині має своє друге народження, популярна і у педагогів, і у вихователів дитячих садочків, і у батьків. Вона також, на думку деяких, застаріла. До того ж дописувачі поверхово ознайомлені з творчістю Сухомлинського, для них важливі лише зовнішні ознаки. Це лише слабкі тенденції, але, мабуть, вони будуть надалі розширюватися. Будемо чекати, оскільки зараз ще мало матеріалу для аналізу.

І все ж таки, здійснивши аналіз критики Сухомлинського, які можна зробити висновки?

Аналіз опонентських кіл, які виступали з критикою Сухомлинського, показав, що його учасники належали до верхівки офіційної радянської науки, і, починаючи з початку 1960-х, вони пильно слідкували за творчістю Сухомлинського і вважали, що його ідеї «являють собою реальну загрозу» як для

учительства, так і для теорії. Але їхня критика посприяла виявленню нового, несподіваного, інноваційного, що було у творчості Сухомлинського. А критика, розтягнута у часі, продемонструвала ускладненого Сухомлинського, хоча на позір він такий простий і зрозумілий.

Прижиттєва критика стосувалася окремих творів автора, а посмертна – педагогічної спадщини в цілому, яка, звичайно, підлягає критичному осмисленню, особливо коли порівнювати перші його праці з працями пізнього періоду. І ця критика, а нині можна уже вживати такі терміни, як полеміка, дискусія, всіляко сприяє перепрочитанню спадщини, її нового осмислення у абсолютно новому науково-освітньому дискурсі. Хочеться лише, щоб ця дискусія носила науковий, фаховий і виважений характер.

Ще на одному висновку з критики Сухомлинського хотілося б зупинитися: так яким він був – беззаперечним глашатаєм комуністичного виховання чи тим, хто своїми тихими романтико-ліричними ідеями «підточував» основи, на які спирався радянський моноліт? На нашу думку, він належав до нонконформістів, тих, хто переглядав і кардинальні принципи, засади формування людини, і сам феномен дитинства, фактори і рушійні сили його розвитку, і шляхи і методи побудови навчально-виховного процесу.

Звичайно, сприйняття Сухомлинського у нас в країні неможливе без культурно-історичного контексту. Але сама постать Василя Олександровича – як пише один із сучасних російських дослідників Є. Ямбург, – «ікона радянської гуманістичної педагогіки, але в той же самий час – один із найзагадковіших педагогічних утопістів недавнього радянського минулого... Ким же був насправді письменник, казкар і педагог, автор утопії під назвою «Павльська школа»? Гуманістом, що контрабандно впроваджував загальнолюдські цінності в тоталітарну школу чи щирим радянським патріотом? Прихованим християнином чи правовірним атеїстом? Пролетарським інтернаціоналістом чи таємним поміркованим націоналістом?» [19]. Автор вважає, що він був і тим, і іншим одночасно, і тут є доля правди. Я ж, виходячи з аналізів текстів, переконана, що він, творчий, мислячий педагог, рухався від одного берега до іншого, і у нього просто не вистачило часу пристати до берега – адже доля йому відмірила лише одне десятиліття – 1960-ті роки. Водночас така позиція – на бистрині, у русі – дає можливість розгорнення дискусій і полеміки навколо особистості Сухомлинського, його творчості.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Богуславський М. В. Век образования / М. В. Богуславський, Н. К. Гончаров. – Режим доступу: <http://biblio.narod.ru/gyrnal/vek/vek38/1938-1.htm>
2. Василь Олександрович Сухомлинський: до 100-річчя від дня народження. Біобібліографія. – Вінниця: Твори, 2018. – С. 62–65.
3. Вишневський О. Актуальні акценти у патріотичному вихованні О. Вишневський. – Режим доступу: <http://education-ua.org/ua/articles/543-aktualni-aktsenti-u-patriotichnomu-vikhovanni>
4. Вишневський О. Виховний ідеал в образі «порядного комуніста» / О. Вишневський // Вишневський О. Український виховний ідеал: національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). – Дрогобич, 2010. – С. 93–101.
5. За творческое развитие марксистско-ленинской этики // Вопросы психологии. – 1963. – № 2. – С. 7.
6. Лист О.Г. Дзверіна від 28.06.1972. – Домашній архів Сухомлинського.
7. Листування з видавництвом «Радянська школа». В кн: Василь Сухомлинський. Серце віддаю дітям. – Харків: Акта, 2012. – С. 505-524.
8. Лихачев Б. Т. Социология воспитания и образования / Б. Т. Лихачев. – Рязань, 1999. – С. 229.
9. Лихачев Б. Т. Философия воспитания: спец. курс / Б. Т. Лихачев. – М., 1995. – 280 с.
10. Обсуждение книги В.А. Сухомлинского «Формирование коммунистических убеждений у молодого поколения» // Советская педагогика. – 1962. – № 6. – С. 156–160.
11. Педагогические апокрифы. Этюды о В. А. Сухомлинском / упоряд. О. Сухомлинська. – Харьков: Акта, 2008. – 436 с.
12. После Сталина. Позднесоветская субъектность (1953-1985). Сб. ст. / под. ред. А. Пинского. – Санкт-Петербург, 2018. – С. 9–10.
13. Рецензия на рукопись «Павльшская средняя школа», подписана зав. редакцией В. Долиным и ст. редактором Д. Тарасовым 31 січня 1968 р. – 20 с. – Домашній архів Сухомлинського.
14. Русаков А. Соловейчик и Сухомлинский. Два решения «Педагогика для всех» / А. Русаков – Режим доступу: <http://www.altruism.ru/sengine.cgi/5/7/8/22/1/1>
15. Сухомлинский В. А. Воспитание коллективизма у школьников. Из опыта сельской средней школы / В. А. Сухомлинский; под ред. Н. И. Болдырева. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 272 с.
16. Сухомлинська О. В. В пошуках справжнього. Вступна стаття до книги «Серце віддаю дітям» / О. В. Сухомлинська. – Харків: Акта, 2012. – С. 22.
17. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям / В. Сухомлинський; упоряд. О. Сухомлинська. – Харків: Акта, 2012. – 537 с.
18. Учительская газета. – 18 мая 1967 г.
19. Ямбург А. Е. Педагогика нон-фикшн / А. Е. Ямбург // Национальный психологический журнал. – 2013. – № 4(12) – С. 11–19.

20. Ярошевский М. Г. Оппонентский круг и научное открытие/ М. Г. Ярошевский // Вопросы философии. – 1983. – № 10. – С. 49–62.

REFERENCES

1. Boguslavskii, M. V., & Goncharov, N. K. *Vek obrazovaniia*. [Age of education]. Retrieved from <http://biblio.narod.ru/gyrnal/vek/vek38/1938-1.htm>
2. *Vasyl Oleksandrovykh Sukhomlynskyi: do 100-ricchia vid dnia narodzhennia. Biobibliohrafiia*. [Vasyl Sukhomlynsky: To the 100th anniversary of his birth. Bibliography]. (2018). Vinnytsia: Tvory.
3. Vyshnevskiy, O. *Aktualni aktsenty u patriotychnomu vykhovanni* [Current accents in patriotic education]. Retrieved from <http://education-ua.org/ua/articles/543-aktualni-aktsenti-u-patriotychnomu-vikhovanni>
4. Vyshnevskiy, O. (2010). *Vykhovnyi ideal v obrazi «poriadnoho komunista»*. [Educational ideal in the form of «decent communist»]. In O. Vyshnevskiy, *Ukrainskyi vykhovnyi ideal: natsionalnyi kharakter (vytoky, deformatsii i suchasni vyklyky)*. Drohobych.
5. Za tvorcheskoe razvitie marksistsko-leninskoi etiki. [For creative development of Marxist-Leninist ethics]. (1963). *Voprosy Psikhologii*, 2, 7.
6. Lyst O. G. Dzverina (1972, June 28). [Letter from O.G. Dzhverina]. In *Sukhomlynsky's Home Archive*.
7. Lystuvannia z vydavnytstvom «Radianska shkola». [Correspondence with the publishing house «Soviet School»]. (2012). In V. Sukhomlynskyi. *Sertse viddaiu ditiam*. Kharkiv: Akta.
8. Likhachev, B. T. (1999). *Sotsiologiiia vospitaniia i obrazovaniia*. [Sociology of education and education]. Riazan.
9. Likhachev, B. T. (1995). *Filosofiiia vospitaniia*. [Philosophy of education]. Moscow.
10. Obsuzhdenie knigi V. A. Sukhomlinskogo (1962). «Formirovanie kommunisticheskikh ubezhdenii u molodogo pokoleniia». [Discussion of V. A. Sukhomlynsky's «Formation of communist beliefs in the younger generation»]. *Sovetskaia Pedagogika*, 6.
11. Sukhomlynska, O. (Ed.). (2008). *Pedagogicheskie apokryfy. Etiudy o V. A. Sukhomlinskoi*. [Pedagogical apocrypha. Essays about Vasyl Sukhomlynsky]. Kharkov: Akta.
12. Pinskiy, A. (Ed.). (2018). *Posle Stalina. Pozdnesovetskaia subektnost (1953–1985)*. [After

Stalin. Late Soviet subjectivity (1953–1985)]. St. Petersburg.

13. Retsenziia na rukopis «Pavlyshskaia sredniaia shkola», podpisana zav. redaktsiei V. Dolinym i st. redaktorom D. Tarasovym [Review of the manuscript «Pavlysh Secondary School», signed by the head of editorial staff of V. Dolin and senior editor D. Tarasov (1968, January 31). In *Sukhomlynsky's Home Archive*.

14. Rusakov, A. *Soloveichik i Sukhomlinskii. Dva resheniia «Pedagogiki dlia vsekh»* [Soloveichik and Sukhomlynsky. Two solutions for pedagogy for all]. Retrieved from <http://www.altruism.ru/sengine.cgi/5/7/8/22/1/1>

15. Sukhomlynsky, V. A. (1956). *Vospitanie kollektivizma u shkolnikov. Iz opyta selskoi srednei shkoly*. [Education of collegiality among schoolchildren. From the experience of rural secondary school]. Moscow: Izd-vo APN RSFSR.

16. Sukhomlynska, O.V. (2012). *V poshukakh spravzhnoho. Vstupna stattia do knyhy «Sertse viddaiu ditiam»*. [In search of genuine. Introductory article to the book «My heart I give to children»]. Kharkiv: Asta.

17. Sukhomlynskyi, V. (2012). *Sertse viddaiu ditiam* [My heart I give to children]. Kharkiv: Akta,

18. *Uchitelskaia gazeta* [Teachers' Newspaper]. (1967, May 18).

19. Yamburg, A. E. (2013). *Pedagogika non-fikshn*. [Pedagogy of non-fiction]. *Natsionalnyi Psikhologicheskii Zhurnal*, 4 (12).

20. Yaroshevskii, M. G. (1983). *Opponentskii krug i nauchnoe otkrytie*. [Opponent circle and scientific discovery]. *Voprosy Filosofii*, 10, 49–62.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

СУХОМЛИНСЬКА Ольга Василівна – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, головний науковий співробітник ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: історія педагогіки.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

SUKHOMLYNSKA Olga Vasilivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Chief Scientist of DNPB of Ukraine named after V. O. Sukhomlynsky.

Circle of scientific interests: history of pedagogy.

Дата надходження рукопису 07. 08. 2018 р.

УДК 37.091.4. В. О.Сухомлинський

САВЧЕНКО Олександра Яківна – академік НАПН України, доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України e-mail: savchenko. a.j.@ qmail.com

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ: ДІАЛОГ З В. О. СУХОМЛИНСЬКИМ

У нашій країні та в низці інших проводиться чимало заходів, присвячених ювілею Василя Олександровича Сухомлинського, видатного теоретика і

практика, педагогічні ідеї якого є неперехідними, співзвучними потребам розвитку сучасної школи.

В умовах швидких і масштабних змін в